

Камен Риков
Maria Curie-Sklodowska University
in Lublin
rikev@umcs.pl
ORCID: 0000-0002-6606-4731

POZNAŃSKIE STUDIA SLAWISTYCZNE
NR 26 (2024)
DOI: 10.14746/pss.2024.26.10

Data przesłania tekstu do redakcji: 1.12.2023
Data przyjęcia tekstu do druku: 25.04.2024

Черно море е зелено: Какво вижда Иван Вазов отвъд очертанията на Варна и Бургас?

АБСТРАКТ: Rikev Kamen, *The Black Sea is Green: What Does Ivan Vazov See Beyond the Outlines of Varna and Burgas?*, "Poznańskie Studia Slawistyczne" 26. Poznań 2024. Wydawnictwo "Poznańskie Studia Polonistyczne," Adam Mickiewicz University, Poznań, pp. 185–199. ISSN 2084-3011.

The paper analyzes motives and messages neglected by literary historians in two short travelogues by Bulgarian national poet Ivan Vazov: *One of Our Black Sea Pearls* (1891) and *On the Waves of the Black Sea* (1921). The author reassesses the idea of the cities' ties with Bulgarian tradition, examples of nationalistic attitudes, as well as the persistent approach to mythologizing the national future. The key conclusions are that the texts abound in examples of nationalistic speech; modernization of the two cities is conceived of as a) Europeanisation, and b) as economic development (with particular emphasis on the ports); the two texts reveal Vazov among the first Bulgarian writers to see the role of tourism as a guarantee of prosperity; the writer gives ethnic Bulgarians the wishful role of civilizing colonists; the development of the Black Sea region implies a change in the ethnic structure of the population.

KEYWORDS: Ivan Vazov; Black sea; Varna; Burgas; nationalism in Bulgarian literature

This is an open access article licensed under the Creative Commons BY-ND 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nd/4.0/>). © Copyright by the Author(s).

Едва ли някой би се усъмнил, че днес Черно море е водещ символ при автопрезентиране на България както на официално равнище, така и в сферата на популярната култура¹. Също толкова неоспорим факт обаче представлява неговото отсъствие сред общностните идентификационни белези до Втората световна война². Дори националистическият лозунг „България на три морета“ недвусмислено свежда Черно море до физически предел в идеологическата смес от носталгия и историческа грандомания³. Причините за тези явления са известни и достатъчно коментирани⁴. Тук бих желал единствено да подчертая, че като многоизмерна противоположност на Балкана (изразяващ в миниатюра националния митопоетически текст⁵) морето е обречено на особено труден път към престижната национална символика. Нужни са били не само начален тласък, но и точки за съпоставка и изтъкване спрямо други маркери на българската традиция. Парадоксално този импулс идва от Иван Вазов, един от стожерите на планинската образност в творчеството на съвременен български език. Именно два негови пътеписа, създадени през 1890⁶ и 1921 година⁷, позволяват да твърдим, че литературната кариера

1 В последно време дори е актуален апелът за пренасочване на научните българистични изследвания от славистиката и балканистиката към сферата на черноморския регион (Lyutskanov, 2022, 19–27).

2 Cf. Rusewa, 2011, 184: „не е постигнало ранга на конститутивен символ за културна идентичност“ – прев. мой; Balcheva, 2021, 1: „Морето е чужда на историческата ни съдба, неусвоена както икономически, така емоционално и естетически категории“.

3 Върху митологемата *България на три морета* като словесен израз на групови защитни механизми и комплекси за малоценност v. Nikolova, 2023.

4 Cf. главата „Моменти от историята на българския черноморски пътепис“ от книгата на Г. Николов *Морето в българската периодика XIX–XX век* (Nikolov, 2009).

5 Използвам термина *национален митопоетически текст* по Неделчев, 2019, 9–16.

6 *Един наш черноморски бисер* (Вазов, 1977a). Първа публикация на текста: в-к *Мир*, 1.09.1891.

7 *По вълните на Черно море* (Вазов, 1977b). Текстът е отзив от посещението на автора в Бургас на 8 и 9 юни 1921 година и е сред последните му произведения.

на Черно море като национално значим образ започва от началото на XX век. Защо е така?

Кратките спомени за Варна и Бургас не принадлежат към представителната продукция на Вазов, нито са първите маринистични творби от български поети, писатели и художници, както сам авторът отбелязва⁸. Основополагащото им значение се дължи на два други фактора:

- хронологически те са сред ранните текстове на български език, целенасочено осмислящи морето едновременно като автономен литературен образ и национално притежание;
- несравнимият престиж на автора мигновено гарантира тяхното дългосрочно разпространение и популяризиране, включително за целите на училищната система в страната⁹.

Актуалността на двата текста не е отслабнала до днес, особено по отношение на общностните травми, проходащия български национализъм и стремежа към европеизация. Повече от век след тяхното публикуване пътеписите изискват реинтерпретация чрез изваждането им от традиционния контекст на естетическо осмисляне на природата и хроникьорство на живота в младата държава.

Цели и обхват на анализа

Статията си поставя за цел да открие и коментира мотиви и послания, които повествованието в двата пътеписа изтласква като второстепенни. Напълно основателна изглежда тезата, че зад описанията на Варна и Бургас прозират мисловни стереотипи и литературни похвати, далеч надхвърлящи патриотичната възхвала и спецификата на авторската стилистика. Ако се следва формулата

8 Този факт се подчертава и коментира в самите пътеписи чрез стихотворение на [Тодор] Шишков за Варна и „един прелестен черноморски пейзаж от Алексиева“ на стената на Вазовия кабинет в софийския му дом.

9 Актуална остава тезата на Милена Цанева, според която „всичко, до което се докоснеше творческото вдъхновение на Вазов, се превръщаше в част от живота на България“ (Цанева, 1983, 86).

на Милена Цанева, че Вазовото възхищение е „не просто от природата, а от българската земя“ (Цанева, 1983, 9), днес е напълно разбираемо защо критиката и литературноисторическите изследвания са подминавали въпросите, снижаващи положителния заряд на авторския етноцентризъм. Именно проблематичният обхват на българското (постоянно актуализиращият се въпрос *Що е българско?*), примерите за националистически нагласи (надскачащи идеята за родолюбие чрез негативни изказвания за не-българите), както и трайният подтик за митологизиране на общностното честито бъдеще привличат изследователския фокус. Тези тематични акценти тясно се преплитат с традиционното възприемане на Вазов като поклонник на природата.

Морето е зелено, но защо е българско?

Първият открояващ се факт относно Вазовите възприятия на Черно море е, че то най-често се описва чрез зеления цвят. Тенденцията се проявява още в спомените *Неотдавна*, писани през 1881 година, където в VI глава авторът говори за „тъмнозелените води на Босфора“, а в следващата – за „дебелите тъмнозелени води на Черно море“ (Вазов, 1968, 343)¹⁰. В пътеписа за Варна морето вече притежава „зелени талази“ и „смарагдови пояси“, а в късния текст за Бургас то е с „мътнозелени вълни“ и „широко, зелено, заляно с ослепителната светлина на залеза“.

Коментиранияте характеристики коригират класическия Вазов образ на Черно море, което „от изток (...) се бунтува и светлей“ (*Де е България?* от първата му стихосбирка *Пряпорец и гусли*, 1876). И действително, на второ място в изследваните текстове се откроява *светлееща* колористика: в *Един наш черноморски бисер* границата между водата и небето бележи „една права сребриста черта в кръгозора“, вниманието привличат „лъскаво-сребристи реки от светлина“ сред „тия светли преливи на шаровете“. Не липсват внушения за кристална

10 Първоначална публикация през 1881 г. в сп. „Наука“, кн. 3, с. 208–209.

прозрачност (в текста за Варна вълните при морските бани са „прозрачни като кристал“), а в самите пенести вълни водещ е белият цвят (в текста за Бургас те са с „бели върхове“ и част от „снежнобелите шумящи край лодката талази“).

Доминацията на зеленото и бялото се допълва от елементи на синьото, кореспондиращо с „радостния лазур“ в простора: морето „светло се синее“, а една лодка е „залутана в синия шир“ (и трите цитата са от текста за Варна).

Светлата тонация и обилните епитети обаче не бива да заблуждават. Обаянието на природата действително събужда възхита, но и в двата текста то остава *дирижирано*, грижливо обработено като мотив с отчетливи композиционни функции. Дори само от двете творби с черноморска тематика може да се извлече заключение, че не природата сама по себе си, а нейната принадлежност към националната територия събужда емоциите, които на свой ред са тясно преплетени с послания за цветущо общностно бъдеще. Така например в текста за Варна авторът, още не виждал българския морски бряг, съвсем не е впечатлен от гледката: „Най-после излизам при морето и за да не падна в ново разочарование, питам вече един турчин“. Едва озовал се в „гъй хвалената морска градина“, писателят отключва суперлативния тон с формулата, че тя е „наистина едно възхитително място“. През целия пътепис обаче гледките са съпроводени от коментари с етнокултурна, държавническа и икономическа насоченост. По подобен начин в късния текст за Бургас едва отдалечаването от брега носи градиращ трепет от природата: „Морето ставаше вълшебно хубаво...“. И макар морето в хода на творбата да става „все по-широко, по-могъщо, по-вълшебно“, текстовата композиция редува съзерцателни пасажии с коментари за желанията на княза, бургаския кмет и отсъствието на комари като залог за просперитета на курортните селища¹¹.

11 Върху налагането на темата за курорта в българската литература вж. студията на Елена Азманова-Рударска, където приносят на Вазов е видян най-вече по отношение на мотивната верига *приключения – песни – любов – вино* (Azmanova-Rudarska, 2016, 68–82).

Подобни стратегии не оставят съмнения, че насладата от водните красоти всъщност е вторичен, служебен елемент в идейната конструкция на произведенията¹². Водещ в тях е българският отпечатък на всичко видяно и възмечтано. Отговаряйки следователно на въпроса *Защо Черно море е българско?*, е достатъчно да приведем пряк цитат: то е „българското Черно море“, защото „лиже българския бряг“ (*Един наш черноморски бисер*). Оттук насетне териториалната придобивка следва да се осмисли като важно – именно *национално* – притежание. За отскачане от физикогеографската баналност и превръщането ѝ в литературен проблем се използват широки надграждащи мотиви.

Де е българското? Патриотични и националистически внушения

Още встъплението на текста от 1890 година натъртва обективния факт („тоя български град Варна“) успоредно с нуждата от неговата ценностна обосновка. Антиномиите, с които борави авторът, издават собствената му неловка позиция по темата: градът е „български“ и „неоценен прилично от нас“, макар всъщност да се оказва „даже не наш“! Такава стратегия има своята художествена логика (за нея ще стане дума по-късно в статията), но тя заслужава внимание сама по себе си. Щом Варна не може да бъде *изцяло* или *частично* българска по своята историческа традиция, етнически характеристики или съвременен облик, то тя е „от памтивека – още от Аспаруха... чужд град, с физиономия чужда, с интереси чужди, с душа чужда.“ Ако следователно ще се търси българското, внушава произведението още в началните изречения, не си струва погледът да се визира в далечното или близкото минало.

На второ място, непреодолимата граница *наше* – *чуждо* моментално изпълва небългарското с негативни черти. Така рефлексът за тълкуване на следосвобожденската литература и в частност на Вазов

12 Тази теза надгражда твърдението, че „диалогът на българските писатели с морето винаги е бил подвластен на историческата епоха, политическите условия и литературно-естетически критерии“ (Balcheva, 2021, 1).

като израз на патриотичен дълг и гордост следва да бъде подложен на преценка. Редица пасажи в двата изследвани пътеписа показват, че радостта от своето всъщност се гради върху заклеяването на чуждите етноси като изначално враждебни, нецивилизовани, а в стопански аспект – непродуктивни групи. Задачата на българизирането на хора и територии, следователно, се изразява в *изтласкването* на чуждото от собствените граници, а не в намек за неговото вграждане като елемент в националната тъкан. Как конкретно се проявява националистическият език в двата Вазови текста?

В *Един наш черноморски бисер* градът с „чужда душа“ и „интереси“ се оказва български единствено по държавната си принадлежност. Хотелът, в който авторът отсяда, носи името „Росия“, а сред служителите и клиентите му са изброени четири националности без нито един българин. Към това Вазов очертава максимално широко поле на етнокултурна поносимост: ако не българско, то поне трябва да се долови нещо „руско“ или „славянско“. Мимикрията (неславянски свят под покрив с табела „Росия“) се повтаря в следващия абзац: „Улицата, магазините, дюкяните имаха български надписи, но когато попитвах хората..., отговаряше ми се на турски, на гръцки или на непонятен български език...“. Нещо повече – епизодът с „неутралното кафене“ (наименованието следва да означава гостоприемност към всички посетители) отново не удовлетворява автора, защото българска реч така и не се чува, а стопанинът гагаузин („неутрален“, доколкото е „ни буден, ни заспал“) отговаря на турски.

В така въведения контекст небългарската етническа принадлежност очевидно дразни – тя може да бъде единствено извинена! И Вазов прави това с хумор: домакинката на хотела, „маджарка“, все пак заслужава „прошка (...) за вкусните ястиета, що готвеше“. Случаят не е инцидентен, за да бъде изтълкуван като остроумна шега. Няколко изречения по-нататък писателят пита за посоката „един дрипав хлапак“. Сънародниците, оказва се, се разпознават не по външни характеристики или родната реч, а чрез турското „Булгар!“. Развързката на епизода е в неочакван бакшиш: „Аз му дадох двадесет стотинки да му благодаря, че е българин“.

Сходна етническа невъзприемчивост се проявява и към „красния пол“. Авторът си позволява да похвали варненките, но със

задължителна маневра на оневиняване, изразяващо се в побългаряване: „Аз познах потомките на ония куманки, които упленяваха ума на нашите царе и стаяха български царици...“. Точно това, сочи текстът, е възможният път към българизацията и на град Варна: от изначално „чуждо“ място той – в рамките на новата държава – да се превърне в българската „морска царица“.

Що се отнася до самите българи, там оневиняващи уточнения се правят дори към лица, споменавани в негативен контекст. Така [Тодор] Шишков, „опозорил“ Варна чрез несклопните си рими, все пак е представен като „почтен човек“.

Ако Варна изобщо притежава някакъв действително български белег, той е съвсем пресен и поради това също се нуждае от специална обосновка. „Българската... новата Варна“ се изгражда на съвършено незастроен терен. В името на контраста авторът хвали „българските махали“ с мотив, останал до XXI век крайно непривичен в националната словесност – *модерната инфраструктура*, която дори „туря Варна по-високо (...) от столицата“. Пресиленият аргумент изисква коригираща добавка: „всичко това има още печата на началото си, на недостроеност“. Така или иначе бъдещето принадлежи на българските инициативност и градоустройство. Мястото с „чужда физиономия“ и душа вече показва белези на възход, но и тук авторът може да бъде уличен в поредна маневра за приравняване на цивилизационните постижения с етническата доминация на българите. От една страна е налице каскада от положителни квалификации („трикатни, хубави къщи“, „огромно здание“, „кокетен военен клуб“, библиотека, „прави улици“, „широки мегдани“, „уредена градска градина“, „прекрасни улици“, „добри плочници“); от друга страна Вазов съзнателно избягва въпроса за притежателите на новите триетажни домове и придобиването на средствата за тяхното закупуване.

Въпреки ентузиазиращата гледка на българските квартали авторът признава, че „душата на търговска Варна“ продължава да бъде чаршията – а тя „е в чужди ръце“. Ето защо търговията (бизнесът, стопанската грижа, предприемчивите начинания) не могат да бъдат окачествени в позитивна светлина – за тях се изпълва единствено понятието „спекула“, докато „на българите е останала канцеларията“.

Едва след споменатите наблюдения, изпъстрени с оценъчни квалификации, писателят въвежда темата за икономическия потенциал на морето. „Един от предприемачите“ се оказва всъщност българин, при това „любезен“ (очевидно той е човек на пристанището или „канцеларията“ – във всеки случай противоположен на „спекулантите“ от чаршията). От този момент Вазов изцяло се отдава на възделенията за прогрес и просперитет. Спрямо темата за природата той с няколко фрази въвежда контрапункт на съзерцателното отношение към естествените красоти и величественост; писателят дава модерен израз на концепцията за противоборство между природа и цивилизация, стихийте и човека. Разбира се, тук именно българинът влиза в епохалната роля: студеното и гневно море, сякаш мъчещо се да отвоюва своята застрашена територия, „в яростен и безсилен бяс се спущаше на предприемача“. Оказва се, че въпросният предприемач г-н Грозев не просто е любезен сънародник, развеждащ писателя с лодка около пристанището – той е *културен герой* в рязка противоположност на спекулантите от чаршията.

Етноцентричните нотки преливат в недоброжелателство към небългарите и в бургаския текст на Вазов – *По вълните на Черно море*. Княз Фердинанд, например, „попросил някога бургаската община“ да му отстъпи остров Св. Анастасия, за да си изгради „морски дворец по подобие на Баромайския замък в езеро Лаго Маджоре“. Тук без никакво допускане на евентуални корисни, нецелесъобразни намерения на монарха случаят е разгледан като нереализирана добра идея, вината за което е приписана на кмета с единствения довод, че бил грък¹³. Последствията според Вазов говорят не за съхранен общински или държавен интерес, а за пропуснатата полза: „И сега островчето пустее...“.

Неразвито остава и съобщението за „новите сгради на опожарения Анхиало“. В него безспорно отеква спомен за трагичното прочистване на гръцкото население от града. Така „белеещите“ се постройки следва да се впишат в плана на възмечтаното бъдеще, при

13 За фактологическата неточност *кмет грък на бургаската община* в. Stoyanovich, 2021, 154.

който миналото щрихира само невзрачния фон, осъден на забвение от прогреса.

Прогресът обаче, по логиката на творбата, е в ръцете не на самия народ, а на държавата и нейния монарх. Фердинанд – същият, който като княз „попросил“ общината да му „отстъпи“ остров за строеж на дворец – се споменава за втори път, вече като цар. Неговият „голям бронзов релеф... гледа гордо в хоризонта“. Бургаският вълнолом, внушава творбата, ломи морските вълни, тъй както ликът на владетеля е призван да ломи вълните на историческите бури.

Извършените наблюдения позволяват да се направи заключението, че в два кратки, непретенциозни текста Иван Вазов изразява родолюбието си чрез послания, вписващи се в днешните възприятия за националистически говор¹⁴. Представителите на други етноси (гърци, турци, арменци, гагаузи, маджари, италианци, немци) са обградени с подозрителност, те не са спомогнали за досегашния разцвет на Черноморието и присъствието им нарушава цивилизационния процес. Положителни реакции са вложени единствено в портретите на българи (*почтен, любезен*), а просперитетът на региона е поставен в пряка зависимост от новата държавна власт. При това единството на етническия колектив е олицетворено от образа на монарха.

Българската принадлежност на региона се определя от самия факт на попадането му в държавните граници. По същество Вазов непряко признава, че българите не са оставили видими следи в миналото на двата града, което по своему тушира чрез увереността за

14 Избягвайки споровете около понятието *национализъм*, под *националистически говор* тук разбирам изказвания, съдържащи преки или индиректни внушения за а) морално, интелектуално, историческо превъзходство на един етнос спрямо други; б) подозрителност към отделен индивид заради груповата му принадлежност; в) реваншизъм, основан върху идеята за доскорошна неоправданост на даден етнос; г) естественост на принципите на т. нар. *етнически национализъм*, разглеждащ субектите на нацията (народа) като „части от голямо семейство, по същество обединено от кръвни връзки“, при което „всяка нация следва да притежава собствена държава, а всяка държава да бъде съставена от членовете на една нация“ (Muller, 2008, 20–21).

бъдеще, обрисувано чрез представи за благоденствие именно заради държавната грижа.

Критерият за българското – Западна Европа

Писателят остава верен на творческото си кредо да възхвалява родната кауза, но отправяйки поглед назад към класическата култура, както и напред – към благоденствието, той се позовава изцяло на западноевропейски образци.

Ако в началото на пътеписа за Варна в хотел „Россия“ няма нищо руско или славянско, такова в града не се провижда и в идните години¹⁵. Изобщо Вазовата база за сравнение в двата текста е пъстра и подчертано неславянска:

- морските гледки извикват съпоставка с Байрон (в текста за Варна) и Омир (в текста за Бургас);
- примерите за екзотични места са „Нагасаки“ и „Рио де-Янейро“;
- родните обекти имат предизвестени модели на подражание: Варна е „бъдещата българска Марсилия“, Девненското езеро е „швейцарско езеро“, Месемврия е „един бъдещ наш Трувил или Биариц“;
- княз Фердинанд желае да копира двореца „Боромео“ над Лаго Маджоре.

Примерите не оставят никакво съмнение относно представите на Вазов за развитието на страната и в частност на Черноморието. На фона на цялото му творчество и особено видно тук славянството и руснаците „братушки“ се оказват задължителен маркер за културна близост, но стане ли въпрос за цивилизоването на родината, за урбанизация, изграждаща се инфраструктура, граждански живот и нрави, писателят е категоричен: Западна Европа се налага като

15 Дори новата „съборна черкова“ в българския квартал е характеризирана с причудливото съчетание „руско-германски стил“.

единствен престижен ориентиър, с който авторът не се колебае да съизмерва местните реалности.

Заключение: Черно море като повод за литературно митотворчество

Традиционно Вазов е възприеман като свидетел и съдник на времето си, „история жива“ на своя народ (стихотворението *Жива история* от 1919 година). Разгледаните тук два къси текста не бива да бъдат пренебрегвани в литературноисторически план, доколкото „литературният разказ на Иван Вазов се превръща в инструмент за художественото усвояване на исторически сюжети и тяхното мултиплициране пред широка аудитория“¹⁶. С двата къси текста за Черноморието той се проявява и като *митотворец на модерна България*.

Погледът към бъдещето изглежда напълно естествен в текстовете за Варна и Бургас, доколкото древността и неугледното настояще не свидетелстват за български принос. Две особености в пътеписите обаче заслужават специално внимание:

- авторът категорично обвързва развитието на двата града с модернизацията, която се мисли като а) европеизация, и б) като икономически развой (с особен акцент върху пристанищата);
- Вазов е сред първите български писатели, провидели ролята на туризма като залог за просперитет (без сам да използва понятието *туризъм*).

„Засмените вили“ вместо „пущинака на тия брегове“ край Бургас (*По вълните на Черно море*), „къпачите“ през „къпалния сезон“ във Варна, „безброй гости“ заради „прелестния плаж и отсъствие на комари“ в Месемврия (*Един наш черноморски бисер*) издават пророческия дар на Патриарха на българската литература за националната значимост на морето през следващия век. В същото време писателят настоява, че не курортите, а пристанището „е върховната надежда“ на Варна;

16 Твърдението на Николай Папучиев по повод на разказа *Една българка* важи с пълна сила за цялото творчество на Патриарха (Папучиев, 2016).

отбелязва как гледката „оживява“ от „платноходи, рибарски лодки“ и параходи. Заради всичко това формулата за просперитет в морските пътеписи звучи сентенциозно и прогресистки: „културата, разцъфтяла чрез търговията, ще направи чудеса край тия светли води“ (в текста за Варна).

Що се отнася до самата природа, тя в никакъв случай не представлява художествена самоцел, нито дава главния творчески импулс. Естетическото удовлетворение обслужва съвсем друга стратегия, чиято генеалогия води към западноевропейското просвещение – подчиняването на стихии и природния потенциал, интегрирането им в служба на висша цел, каквато е националната идея. Природата става привлекателна, когато се оказва в рамките на собствената държава, независимо че пределите на региона все още не са доминирани от българския етнос.

Търсейки в такъв контекст отличителната роля на българите при изграждането на новите черноморски центрове, авторът извежда пожелателния образ на колектив от цивилизатори колонисти. Облагородяването на терените недвусмислено предполага и промяна на етническата структура на населението, и последователни действия: „Но всичко това има още печата на началото си, на недостроеност: доста пусти пространства стоят още“ (*Един наш черноморски бисер*).

Визионерският заряд в коментиранияте кратки произведения не е в плен на естествените прелести, нито на спомени от две разходки с лодки. Посещенията на Варна през 1890 година и Бургас през 1921 година завещават на националната общност авторските видения за модерна, красива и европейска България.

Литература

- Вазов, И. (1968). *Неотдавна. Лични и исторически възпоминания от събитията на 1876 година*. В: *Избавление. Отбрани творби*. София: Български писател, с. 318–358.
- Вазов, И. (1977а). *Един наш черноморски бисер*. В: *Събрани съчинения в 22 тома*. Т. 22. София: Български писател, с. 213–215.
- Вазов, И. (1977б). *По вълните на Черно море*. В: *Събрани съчинения в 22 тома*. Т. 12. София: Български писател, с. 356–358.

- Неделчев, М. (2019). *За създаването на литературноисторическия сюжет*. В: М. Неделчев. *Как работи литературната история? Нови съчинения в три тома*. Т. 1. София: НБУ, с. 9–16.
- Николов, Г.Н. (2009). *Морето в българската периодика XIX–XX век*. Варна: Liternet. <https://tinyurl.com/49dvm5db>. (20.10.2023).
- Папучиев, Н. (2016). *Туристически употреби на националния разказ*. „Littera et Lingua“, т. 13, бр. 2. <https://tinyurl.com/zv5pj8xh>. (20.10.2023). “
- Цанева, М. (1983). *Иван Вазов. Творчески път*. 2. изд. София: Народна просвета.
- [Vazov, I. (1968). *Neotdavna. Lični i istoričeski v'zpominiâ ot s"bitiâta na 1876 godina*. V: *Izbavlenie. Otbrani tvorbi*. Sofiâ: B"lgarski pisatel, s. 318–358.
- Vazov, I. (1977a). *Edin naš černomorski biser*. V: *S"brani s"čineniâ v 22 toma*. Т. 22. Sofiâ: B"lgarski pisatel, s. 213–215.
- Vazov, I. (1977b). *Po v"inite na Černo more*. V: *S"brani s"čineniâ v 22 toma*. Т. 12. Sofiâ: B"lgarski pisatel, s. 356–358.
- Nedelčev, M. (2019). *Za s"zđavâneto na literaturnoistoričeskiâ sūžet*. V: M. Nedelčev. *Kak raboti literaturnata istoriâ? Novi s"čineniâ v tri toma*. Т. 1. Sofiâ: NBU, s. 9–16.
- Nikolov, G.N. (2009). *Moreto v b"lgarskata periodika XIX–XX vek*. Varna: Liternet. <https://tinyurl.com/49dvm5db>. (20.10.2023).
- Папучиев, Н. (2016). *Turističeski upotrebi na nacionalniâ razkaz*. „Littera et Lingua“, т. 13, бр. 2. <https://tinyurl.com/zv5pj8xh>. (20.10.2023).
- Caneva, M. (1983). *Ivan Vazov. Tvorčeski p"t*. 2. izd. Sofiâ: Narodna prosveta.]
- Azmanova-Rudarska, E. (2016). *Resorts, Adventures and Literature. The Bohemian Life of Bulgarian Writers during the First Half of the 20th Century*. „Orbis Linguarum / Ezikov svyat“, т. 14, № 1, с. 68–82.
- Balcheva, A. (2021). *The Black Sea through the Eyes of Bulgarian Intellectuals at the Beginning of the 20th Century*. „Dzyalo“, № 19, с. 1–11.
- Lyutskanov, Y. (2022). *Bulgarian Studies in the Mirror of Emerging Black Sea Studies: A Plea for Relocation*. „Cyrillo-Methodian Papers“, № 11, с. 7–32. <http://dx.doi.org/10.17951/zcm.2022.11.7-32> (20.10.2023).
- Muller, J. (2008). *Us and Them: The Enduring Power of Ethnic Nationalism*. „Foreign Affairs“, т. 87, № 2, с. 18–35. <https://www.jstor.org/stable/20032578> (20.10.2023).
- Nikolova, Y. (2023). „Bulgaria on three seas!“: An example of regression as a defense mechanism experienced by a large-group in a response to its national inferiority complex. „International Journal of Applied Psychoanalytic Studies“, с. 1–21, 4.10.2023 (online version of record before inclusion in an issue). <https://doi.org/10.1002/aps.1842>.
- Rusewa, A. (2011). *Morze czarne*. В: *Leksykon tradycji bułgarskiej*. Ред. G. Szwał-Gułybowa. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, с. 184–185.
- Stoyanovich, P. (2021). *Little Known Royal Properties and Dwellings: Legends and Truths at the End of the 19th and the Beginning of the 20th Century*. „Historical Review“, № 1, с. 140–164.

- **KAMEN RIKEV** – a graduate of Slavistics at St. Kliment Ohridski University of Sofia; dr hab. at the Institute of Modern Languages and Literatures at Maria Curie-Sklodowska University in Lublin. Research interests: the historiography of Slavic and Balkan literatures, Polish-Bulgarian literary and cultural ties, the Christian worldview in modern Bulgarian literature.